

ד"ר יהודה שוורץ

"יהי ביתך..."**שירה ומטפורה במשנה והשימוש בהם בהוראתה**

בשנים האחרונות זוכה הגישה הספרותית בהוראת המשנה להתעניינות רבה¹. הצגת המשנה כשירה² והתחשבות בהיבטים הפיוטיים שבה, כמרכיב חשוב בדרכי הוראתה מקבלים ביטוי בהקשרים שונים³. אברהם וולפיש מציין בעבודתו⁴ כי על פי הידע המצוי בידינו כיום קשה להכריע בין הדעות השונות החלוקות בדבר כוונת רבי יהודה הנשיא בעריכת המשנה. האם כוונתו הייתה ליצור אוסף שיישמר את התורה שבעל פה

1. על הגישות השונות בהוראת משנה ראה: שוורץ יהודה, "גישות ודרכים בהוראת המשנה", **מכילין - אסופת מאמרים בנושאי יהדות וחינוך**, הוצאת תבונות מכללת הרצוג, אלון שבות, תשנ"ח, עמ' 299.

על סקירת הגישות השונות להוראת תורה שבעל פה ועל ניתוחן האידיאולוגי ראה: שוורץ יהודה, **הוראת משנה ותלמוד בחינוך הישראלי באספקלריה של תוכניות הלימודים והספרות הדידקטית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ב. ובמיוחד עמ' 70 ואילך.

2. שוורץ יהודה, "הוראת שירת המשנה", **"שמעתין" 100 - ספר היובל**, ירושלים, תש"ן, עמ' 264 ובמיוחד בהערות השוליים שם. שוורץ יהודה, "הגישה הספרותית תבניתית בהוראת משנה", **דפים 13**, בהוצאת מכון מופת משרד החינוך והתרבות, תל אביב, תשנ"א, עמ' 71.

3. קליין משה, "מה נאה משנה זו", **עמודים - ביטאון הקיבוץ הדתי**, סיוון תשמ"ב, **חוברת 438**, עמ' 306.

קליין משה, המשנה כדרכה, ירושלים, תשנ"א.

וולפיש אברהם, "שיקולים ספרותיים בעריכת המשנה ומשמעויותיהם", **נטועים - ביטאון לענייני המשנה**, גיליון א', אלון שבות, מכללת הרצוג, טבת תשנ"ד, עמ' 33.

דורדיק אליהו, **משנה סדורה**, הוצאת המחבר, ירושלים, תשנ"ב.

קודעי משה, **שירי אבות**, הוצאת מכון משנת הרמב"ם, קרית אונו, תשס"ג. (זה הוא פירוש על מסכת אבות הכתוב בחרוזים. המחבר לא מתייחס לחריזה ולפיוט שבמשנה עצמה אלא הוא חיבור פירוש פיוטי משלו על המשנה).

כהן מנחם מרדכי, **שמן המשנה**, הוצאת המחבר, בית אל, תשס"ה.

4. וולפיש אברהם, **תופעות ספרותיות במשנה ומשמעותן העריכתית והרעיונית**, עבודת מחקר לתואר שני, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ד. עמ' 4 ובעיקר בהערות שוליים מס' 7.

שהשתלשלה עד אֵליו במהלך הדורות, או כוונתו הייתה ליצור קודקס הלכתי, או שמא כוונתו הייתה להכין מדריך להוראת התורה שבעל פה - דהיינו חיבור שיסייע בהוראת המסורת ובהנחלתה לדורות הבאים.* המאמר שלפנינו מצדד בדעה השלישית הטוענת כי בעריכת המשנה ביקש ר' יהודה הנשיא להציע מדריך להוראת התורה שבעל פה. הוא ביקש לתת בידי המלמדים חיבור יעיל, אשר בעזרתו ניתן יהיה להנחיל את המסורת ולשמר את הידע המצוי בתורה שבעל פה, תוך זכירתו הבנתו והפנמתו.⁵

כבר עסקתי במאמר קודם⁶ בהיבטים הדידקטיים שבצמד המשניות: משנה ד' - משנה ה' שבפרק הראשון שבמסכת אבות. אני מבקש לשוב ולדון במשניות אלה מתוך הפרספקטיבה של הגישה הספרותית התבניתית. גישה זאת מבוססת על תפיסת המשנה כשירה, והיא רואה מעלה גדולה בהוראת המשנה על יסוד הצגת התבנית הספרותית שלה והבלטת היסודות הפיזיים שבה. להלן הצגת לשון המשנה תוך הבלטת המבנה הספרותי שלה.

יוסי בן יועזר איש צרידה	יוסי בן יוחנן איש ירושלים קיבלו מהם
יוסי בן יועזר אומר:	יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר:
יהי ביתך בית ועד לחכמים	יהי ביתך פתוח לרווחה,
והוי מתאבק בעפר רגליהם	והיו עניים בני ביתך,
והוי שותה בצמא את דבריהם	ואל תרבה שיחה עם האשה". ⁷

* **הערת המערכת:** במדור תגובות והערות, בחוברת זו, הבאנו את הערתו של המפמ"ר על הוראה תלמוד ותושבע"פ - הרב שמעון לוי שליט"א, המתייחס לכוונת רבי יהודה הנשיא בעריכת המשנה.

5. ניתן למצוא סיוע לגישה זאת בדברי הרמב"ם, בהקדמתו לפירושו למשנה: (רבינוביץ מרדכי דב, מהדורת רמב"ם לעם, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א, עמ' מה). הרמב"ם מסביר כי ר' יהודה הנשיא ארגן את כל החומר בתורה שבעל פה שהגיע אליו במסורת, וחילק אותו לששה סדרים. כל סדר הוא חילק למסכתות וכל מסכת הוא חילק למאמרים (פרקים). הרמב"ם ממשיך וכותב ביחס לניסוח של ר' יהודה הנשיא את המשנה הבודדת שבכל פרק: "אחר כן חילק כל מאמר לפרקים קטנים נכוחים להבין וקלים לדעתם על פה **ולהורותם**". דהיינו בניסוח דברי כל משנה ומשנה בתוך כל פרק ביקש ר' יהודה הנשיא: 1. לסייע **בהבנת** דברי התורה שבעל פה; 2. לסייע **בשינון** התורה שבעל פה; 3. ולסייע גם למורים **בהוראת** התורה שבעל פה.

6. שוורץ יהודה, "מחשבת חז"ל כמבוא לתוכנית הלימודים במחשבת ישראל בבית הספר הממלכתי", **סוגיות בחינוך גיליון 3**, הוצאת המחלקה להכשרת מורים בבית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 130.

7. המשך דברי המשנה הם תוספת שאיננה מדבריו של יוסי בן יוחנן אלא זו דרשה על דבריו, מעין תוספתא על דברי המשנה. ראה פירוש ברטנורא על אתר וכן בפירוש "תפארת ישראל". דהיינו דבריו של יוסי בן יוחנן כוללים שלושה היגדים בלבד כמו דבריו של יוסי בן יועזר.

לפנינו "זוג", שני חכמים שהראשון היה נשיא והשני אב בית דין, אשר מציגים את השקפת עולמם באופן תמציתי ומרוכז, בדומה לדברי החכמים האחרים במסכת אבות. הביטוי הרווח במסכת אבות "הוא היה אומר" מעיד על כך שהחכמים ביקשו למסור הדרכה חינוכית, השקפת עולם, אידיאל מרכזי או מסר חשוב, בצורה תמציתית הניתנת לזיכרון והפנמה.⁸

נראה הדבר ששני החכמים במשניות שלנו אכן מבקשים לבטא מסר חשוב לדורות. יש לשים לב ששניהם משתמשים במטפורה זהה כדי למסור את השקפתם: "יהי ביתך...". מובן לגמרי כי אין הכוונה בביטוי זה לצד הארכיטקטוני של הבית או לריהוט שלו אלא ה"בית" משמש כמטפורה לחיים עצמם. דהיינו "יהי ביתך..." הוא כמו - יהיו חייך... או כמו - יהיה הערך המרכזי שתדבק בו כזה וכזה.

השימוש במטפורה המשותפת "יהי ביתך", מוביל להכרה כי ראוי לערוך השוואה בין דברי שני החכמים. המבנה הספרותי של כל אחת מהמשניות הוא מבנה משולש. דהיינו כל חכם מנסח שלושה היגדים בשיר שלו, בכל אחד משני השירים יש שלושה בתים.⁹

השימוש במטפורה המשותפת - יהי ביתך כזה וכזה, מחייב לשאול האם דברי שני החכמים עולים בקנה אחד, האם הם משלימים זה את דבריו של זה, או שמא לפנינו שתי גישות וויכוח נוקב. כדי לענות על שאלה זאת ראוי להתבונן בתוכנה של כל משנה בנפרד.

במשנה ד' בדבריו של יוסי בן יעזר ניתן לזהות מטפורות נוספות, לבד מזו הראשונה "יהי ביתך". שהרי הוא מציע להתאבק בעפר רגלי החכמים, דהיינו לשבת למרגלותיהם של החכמים או ללכת בעקבותיהם. החכמים המהלכים מעלים אבק ברגליהם בזמן הליכתם ואבק זה נדבק בתלמידים הפוסעים אחריהם. הוא מציע גם לשתות בצמא את דברי החכמים. מטפורה זאת מתארת בצורה פיוטית את ההשתוקקות הראויה של התלמידים לדברי רבותיהם, השתוקקות המשולה לצמא המבקש מים כדי להשיב את נפשו.

8. עיין בפירוש הברטנורא אבות פרק א' משנה ב ד"ה הוא היה אומר.

9. על הטענה שכל ששת סדרי המשנה מנוסחים ניסוח פיוטי אין כאן המקום להרחיב. וראה לעיל הערות שולים: 2-4.

אלהו דורדיק דברי ההקדמה ל: **משנה סדורה** (לעיל הערת שולים מס' 3) היידו אנדריי, **מגדל הפורח באור**, הוצאת המכון הישראלי למוסיקה דתית, ירושלים, תשל"ט, במבוא.

אברהם וולפיש, **שיטת העריכה הספרותית במשנה על פי מסכת ראש השנה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשס"ב.

בשירו של יוסי בן יועזר שלוש מטפורות מרכזיות: הבית, האבק, המים. כל אלה מתלכדים לרצף פיוטי אחד, המתאר את הדרכתו של התנא בנוגע לדבקות הראויה בחכמים ובחכמתם. ראוי גם לשים לב לצרוף שתי המטפורות: אבק/עפר ומים. גיבולם יחד הוא יסוד ברייתו של האדם¹⁰. האדם איש המעלה כדוגמת האדם הראשון הוא האיש הדבק בחכמה.

במשנה ה', בשירו של יוסי בן יוחנן בולטת ביתר שאת המטפורה של הבית. שהרי שנים משלושת הבתים שבשיר מזכירים את הבית.

"יהי ביתך פתוח לרווחה

ויהיו עניים בני ביתך"

יוסי בן יוחנן מעצים את התפקיד של הבית בשיר. ראוי שהבית יהיה פתוח לרווחה לכל נזקק וראוי כי העניים והאומללים המבקשים עזרה ירגישו כבני הבית. ה"בית" בשורות אלה הוא גם בית כפשוטו - בית המגורים של האדם, וגם בית כמדרשו - בית שהוא מטפורה לחיים, להתנהלות האדם בכל אורחותיו. השורה השלישית בשירו של יוסי בן יוחנן - "אל תרבה שיחה עם האשה" - מחייבת הסבר, ועל כך בהמשך.

נשוב עתה להשוואת שני השירים או השוואת שני ה"בתים". אם נבקש להניף דגל על כל אחד מן הבתים ולרשום על כל דגל מילה אחת, המבטאת את ייחודו של כל בית, הרי נדמה כי על הדגל שעל הבית הראשון נרשום "חכמה" או "תורה" ועל הדגל שעל הבית השני נרשום "חסד".

יוסי בן יועזר מעמיד את אידיאל החכמה והדבקות בחכמים, כערך מרכזי בחייו של האדם ואילו יוסי בן יוחנן מעמיד את אידיאל החסד כמוקד חייו של האדם.

נשאלת שוב השאלה האם שני החכמים חולקים זה על זה או שמא האחד משלים את דברי חברו. האם אהבת החכמה והדבקות בחסד עולים בקנה אחד או שמא הם מכחישים האחד את השני?

דומה שר' יהודה הנשיא, מסדר המשנה, ערך את דברי שני החכמים יחדיו בכוונת מכוון. הוא ביקש שנתבונן במתח העולה מהשוואת שתי המשניות. שהרי זוג החכמים שלפנינו יכול היה לנסח את הדברים בהרמוניה או בשילוב כל שהוא ולא היינו חשים ניגוד או סתירה. למשל:

יהי ביתך בית ועד לחכמים ופתוח לרווחה

והוי מתאבק בעפר רגליהם של חכמים ויהיו עניים בני ביתך

אולם שילוב כזה לא התרחש וכל חכם מניף באופן בלעדי ואולי אף באופן

¹⁰ בראשית פרק ב' פסוקים ו-ז. "ואד יעלה מן הארץ והשקה את כל פני האדמה וייצר ה' אלוקים את האדם עפר מן האדמה...".

רש"י לפסוק ו' ד"ה ואד יעלה: "לענין בריאתו של אדם, העלה את התהום והשקה העננים לשרות העפר ונברא אדם. כגבל זה שנותן מים ואחר כך לש את העיסה, אף כאן יתשקה ואחר כך יויצרו".

קיצוני, רק דגל אחד. זה את דגל אהבת החכמה וזה את דגל אהבת החסד. כל אחד מבקש שיהיה הבית האידיאלי בית של תורה או בית של חסד בהתאמה¹¹. הלומדים ויורשי המסורת עומדים מול המתח הזה תוך התלבטות נצחית. כיצד זה ניתן לעשות שלום בחיים בין שני הערכים. שהרי באמת מי שדבק בתורה, לא יכול בו זמנית לעסוק בחסד, או מי שעוסק כל ימיו בחסד לא יכול להקדיש את עיתותיו ללימוד החכמה.

האתגר העומד בפני המחנך בהוראת משניות אלה, הוא להציע דרכי שילוב או איזון בין החסד והחכמה, דרכים אשר יבטיחו הרמוניה בחיי האדם שיהיה בהם שילוב ראוי בין שעות התורה לבין שעות החסד. משנתנו היא דוגמה טובה לדיאלקטיקה המתמשכת, הכרוכה בהתמודדות עם מצבים בחיים, שהאדם נדרש בהם לנאמנות לערכים שונים ואף סותרים. דווקא התבנית הספרותית והניסוח הפיוטי, מאפשרים למורה לעסוק בשאלות הערכיות באופן כזה, שלא תהיה בדבריו הטפה, אלא הצגת המקורות בפני התלמידים, כשהמקורות מדברים בעד עצמם.

אם כנים דברינו שאכן יש ויכוח מהותי בין שני החכמים והאתגר הקיומי של כל אדם הוא ליצור את השילוב האינדיבידואלי הראוי לכל אחד במקומו ובזמנו, הרי עדיין נשארה שאלה הנוגעת להבנת השורה השלישית בשירו של יוסי בן יוחנן - "אל תרבה שיחה עם האשה". מה מקום היגד זה בתורת החסד של יוסי בן יוחנן. שהרי אם נתבונן בדבריו של יוסי בן יועזר נגלה זרימה הגיונית מהיגד להיגד: בית, אבק, מים. אולם לא כך הדבר לכאורה במשנתו של יוסי בן יוחנן. כאן ההיגד הראשון מוביל אל ההיגד השני אבל ההיגד השלישי כאילו נכנס לכאן ב"טעות". פרשנים רבים ניסו כוחם בהסבר ההיגד הזה ומקומו במשנה¹². דומה כי ההיגד הזה בא להגביל את הפתיחות המוקרנת בבית של החסד. ההיגד בא להזהיר מפריצה מוחלטת של הגבולות והשערים של הבית. ללמדך שגם בבית

11. האינטואיציה הראשונית של הלומדים היא לנקוט בפרשנות המשלבת בין שתי המשניות, פרשנות אשר מעמידה את שני החכמים לא זה מול זה אלא זה בצידו של זה. אולם פירוש כזה לא עומד במבחן פשוטה של המשנה. לפנינו שני חכמים החולקים זה על זה באופן נוקב וחד משמעי. יש אשר ביקשו להסביר את הויכוח בין החכמים על יסוד מקום מגוריהם. יוסי בן יועזר איש צרידה - איש שגר בעיר המצויה בשומרון בנחלת אפרים (מלכים א' י"א, כו), הרחק ממרכזי התורה, מציע דווקא את ערך התורה כערך מרכזי. לעומתו, יוסי בן יוחנן איש ירושלים, אשר גר בעיר גדולה המלאה תורה וחכמה, העמיד דווקא את אידיאל החסד כנר לרגליו. ועיין עוד בפרשנים אשר ביקשו איש בדרכו לעשות שלום בין החכמים.

12. יש אשר הלכו בדרך הבאה: בבית של חסד אין להתייעץ עם האשה כי עינה של האשה צרה באורחים או שבבית של חסד אין לדבר עם האשה כי הדבר יפריע לה לעסוק בעבודתה לטובת האורחים. דומה כי הסברים אלה לא עולים בקנה אחד עם רוחה של המשנה. הדיון עם התלמידים על מקומה של שורה זאת במשנה יכול להיות דיון פורה והוא עשוי להביא לפתרונות יצירתיים, אם רק יקבלו התלמידים הדרכה ראויה.

שכולו חסד, יש להיזהר שלא לפגוע במוקד האינטימי של הבית, המוקד המסומל בדמותה של האשה. גם בדרך החסד יש להציב גבולות של מוסר ושל הגינות.

הגישה הספרותית התבניתית שהצענו כגישה ראויה להוראת המשנה, מציבה אתגר פדגוגי ועושר דידיקטי בפני המורה. הצבת המשנה בתבניתה הספרותית המתבקשת, מאפשרת ללומד, אף זה המתחיל, לחשוף תובנות אשר יחזקו את בטחונו העצמי ביכולתו להבין משנה ואף את הסיפוק האינטלקטואלי שלו בגין יכולתו היצירתית לגלות רעיונות מקוריים במהלך העיון בצמד המשניות. הלומד אמור לשאול בעצמו את השאלות הפרשניות ואף למצוא פתרונות לרמיזות ולמטפורות המצויות במשנה. כל אלה יהיו דיאלוג חי בין הטקסט לבין הקורא, דיאלוג הנחוץ כל כך בלימוד מקורות בכלל ואלה שבתורה שבעל פה בפרט.

לסיום דברינו אנו מבקשים להעיר על התבנית שהציע אליהו דורדיק ב"משנה סדורה" שלו לצמד המשניות שלנו. דורדיק כותב בסוף ההקדמה למשנה סדורה שלו:

"הצורה שהדפסנו את המשנה דומה מאוד לזו של שירה... וכן מפורש על השונה בלא זמרה בסוף הגמרא של מסכת מגילה. ובתוספות שם מבואר הזיקה של הזמר לזיכרון, ואקווה שצורת השירה, תעודד את הלומדים בעל פה להמשיך בעמלם, להגדיל תורה ולהאדירה...".

דורדיק מדגיש את חשיבות השינון ואת התבנית הספרותית של המשנה ככלי לזיכרון. בגישה הספרותית התבניתית שהצענו אנו מדגישים את ההבנה והסיפוק האינטלקטואלי. המבנה הספרותי משרת לדעת דורדיק את הלימוד בעל פה ולדעתנו הוא משרת את הפרשנות וההעמקה במשנה.

במשנה סדורה נרשמו המשניות שלנו כדלקמן:

"יוסי בן יעזר איש צרידה
ויוסי בן יוחנן איש ירושלים קיבלו מהם
יוסי בן יעזר אומר:
יהי ביתך בית ועד לחכמים,
והוי מתאבק בעפר רגליהם,
והוי שותה בצמא את דבריהם.

יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר:
יהי ביתך פתוח לרווחה, ויהיו עניים בני ביתך,
ואל תרבה שיחה עם האשה".

לבד מן העובדה שמשנה סדורה העמיד את שתי המשניות האחת אחרי השנייה ולא האחת מול השנייה, וזאת כנראה בגלל אילוצים גרפיים, ניתן גם

להבחין כי במשנת יוסי בן יוחנן נרשמו שלושת ההיגדים בשתי שורות ולא בשלוש שורות. הדבר אולי מוצדק מחמת הזיקה שבין "ביתך" - "ביתך", שבשני ההיגדים. אולי לצורך הזיכרון טוב להציג את שני ההיגדים בשורה אחת. אולם כפי שהצענו לעיל, דומה שגם במשנת יוסי בן יוחנן יש שלושה היגדים שכל אחד ראוי להיות בשורה נפרדת, כבית עצמאי של השיר. ההתפתחות הרעיונית-עיונית במשנה נפגמת, אם לא מבחין הלומד בשלושת ההיגדים האחד אחרי השני. יש להעריך הערכה מרובה את עבודתו החלוצית של אליהו דורדיק, בהדפסת כל ששת סדרי המשנה בצורה תבניתית. אולם דומה כי במקרים רבים, ניתן לשכלל את צורת העתקת המשניות וניתן להפיק תועלת גדולה עוד יותר, אם תהיה תשומת לב בצורת הדפסת המשנה להיבטים ספרותיים רגישים ולתקבולות מיוחדות. רגישות כזאת תביא ליצירת הזדמנויות פדגוגיות מיוחדות במינן, אשר ישרתו את המורים במגמתם להרכשת חשיבה עצמית לתלמידים, לגילוי פרשנות מקורית על ידי התלמידים, להעמקה ולחוויה אינטלקטואלית של התלמידים בלימוד המשנה.